

СТАТИИ

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ХРОНОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ КОНФЛИКТИ В ПЕРИОДА 756 – 766 г.

Стоян Михайлов

Интересът към разглежданата тема е предизвикан от наложилото се мнение за разминавания в главните извори за българо-византийските отношения през VIII в. – “Хронография” на Теофан Изповедник и “Кратка история” на патриарх Никифор¹. Липсата на общоприета интерпретация и отвореността на темата ми дават основание да представя опит за по-различен анализ на текстовете на Теофан² и Никифор³. Ще бъде използвана и информация от Именника на българските ханове (владетели) въз основа на изследванията на О. Прицак и М. Москов⁴. Тълкуването на сведенията от този паметник също не е еднозначно. Тук ще използвам само изводите за хронологията на владетелите в разглеждания интервал 756 – 766 г., която е идентична при двамата изследователи.

В началото си разказите на Теофан и Никифор са много близки. Император Константин V започнал да заселва в Тракия сирийци и арменци, както и да възстановява крепостите в областта. Това било използвано като повод от българите за искане на данък⁵. Императорът отхвърлил това искане, в отговор на което българите предприели поход и достигнали до Дългата стена. Оттук нататък разказите на хронистите започват да се различават:

Теофан:

IT. “Те [българите – б.а.] направили големи опустошения, отвели пленници и се завърнали невредими в земите си”.

Никифор:

IN. “Като се хвърлил стремително в бой, императорът с насрещен удар ги обърнал в бягство и чрез силно преследване унищожил мнозина българци”.

В досегашните изследвания авторите посочват това противоречие и обикновено приемат за вярно едно от двете твърдения, в повечето случаи – на Никифор⁶. На по-различно мнение е В. Бешевлиев. Според него вероятно императорът излязъл срещу българите, които веднага се оттеглили към България, без да се стигне до сражение⁷.

Ако се вгледаме по-внимателно, ще видим, че при Теофан се говори само за действията на българите, а у Никифор само за действията на Константин V. Тази особеност позволява да се обединят двата разказа в следната възстановка. Достигайки до Дългата стена, българите се отдали на грабеж (т.е. сами да си набавят искания от тях данък), като вероятно се разделили на части. Ромеите се възползвали от това и с наличните в столицата войски атакували някой (или някои) от българските отряди и им нанесли поражение. Нито българите, нито византийците обаче пристъпили към решително сражение, рискувайки постигнатите “успехи”. Така хем императорът “... *погубил мнозина българи*”, хем последните “... *се завърнали невредими в земите си*”.

За хронологията на разгледаните събития може да се каже следното. При Никифор разказът за заселването на малоазийско население в Тракия и българския поход е предхождан от разказ за църковния събор в Хиерия, състоял се от 10 февруари до 8 ноември 754 г., а Теофан отнася похода към 6247 г. от Сътворението на света, отговаряща на времето от септември 755 до август 756 г. Всички автори досега приемат датировката на Теофан за меродавна⁸. Според мене обаче трябва да се раздели хронологически заселването от българското нападение. Мелитене е превзета през 751 или 752 г., а Теодосиупол – през 754/755 г.⁹, но и двете крепости не са задържани и ромеите ги разрушават, като отвеждат населението, т.е. то е заселено в Тракия по същото време.

Вероятно заселването на малоазийско население в Тракия е започнало дори по-рано, още през 40-те години на XIII в., с превземането и разрушаването на Созопетра на два пъти през 743 и 744 г. на Германикея и Долихе през 746 г.¹⁰, а посочената от Теофан година се отнася най-вече за похода на българите. Интересен е въпросът, защо, ако заселването започва през 40-те (или поне от 751/2) години, българите реагират едва през 755/6 г. Вероятният отговор може да се открие в Именника. Според О. Прицак и М. Москов в края на 754 г. на власт в България идва Винех¹¹, т.е. появата на българските претенции в този момент се свързва с възцаряването на новия

владетел. Така в обобщен вид може да се посочи следният ред на събитията. Вследствие на походите си в Източна Мала Азия и Северна Сирия, Константин V започва да заселва население от тези области в Тракия. Българите първоначално не реагират (при управлението на Кормисош) и едва след възкачването на Винех през 754 г. се появяват претенции за някакво обезщетение. Отказът на императора довежда до българското нападение през 755/6 г., при което нито една от двете страни не стигнала до категоричен успех.

Този български поход поставя началото на един дългогодишен българо-византийски конфликт, но последвалите събития отново се различават у двамата хронисти:

2Т. "Императорът се отправил на поход срещу България и като стигнал теснината до Верегава, пресрещнали го българите и избили много от неговите хора, между които и Льв, патриций и стратег на тракезийците, също и другия Льв, логотет на дрома, както и много войска. Българите взели оръжията им, а те безславно се завърнали."

2Н. "Не много след това той [императорът – б.а.] се отправил на поход срещу тях [българите – б.а.] по суша и море. Императорът имал почти петстотин кораба, с които пресякъл Евксинския понт, и като навлязъл в Истър, изгорил българските земи и немалък брой българи заловил в плен. А той пък самият влязъл в бой с тях при така наречената Маркели (това е най-близката крепост до България), обърнал ги в бягство и избил мнозина от тях. Поради това те отслабнали (много) и изпратили посланици за преговори за мир, като предложили заложници от собствените си деца".

Мненията на досегашните изследователи можем като цяло да разделим в две групи. Според едните това са два различни похода. Описаният от Никифор въз основа на израза *“не много след това (μετ’ οὐ πολὺν)”* се отнася непосредствено за времето след българското нападение, а разказаният от Теофан – към посочената в неговия текст 759/760 година¹². Датирането на похода, описан от Никифор само въз основа на горния израз, според мене е погрешно. Още следващият пасаж, свързан пак с българите, започва подобно – *“след като изминало не много време (χρόνων δὲ οὐκ ὀλίγων διεληθόντων)”*¹³, а той се отнася за събития, които се датират след 760 г.

За периода 755/6 – 765 г. Никифор се спира почти само върху събитията от българо-византийските конфликти, което показва, че споменатите изрази не трябва да се разглеждат като хронологически указания, а като художествен похват при свързването на отделните събития. Допускането, че Теофан преднамерено е пропуснал победата на императора, се опровергава от самия автор чрез описания на победите на същия Константин V срещу същите българи при Анхиало и Литосория¹⁴. Малко е вероятно също и Теофан непреднамерено да е изпуснал евентуален поход, при който се е провело сражението при Маркели, защото, както К. Н. Успенски отбелязва, у Никифор има само пет съобщения без аналог при Теофан за времето на управление на Леон III и Константин V, едно от които е съобщението за Маркели, а останалите четири определя като маловажни¹⁵. Друга група изследователи отнасят епизодите към една и съща кампания, като първо поставят сражението при Веригава, а след това византийската победа при Маркели¹⁶. Авторите и от двете групи са единни обаче, че след битката при Маркели между България и Византия се е сключил мир с тежки за българите клаузи.

Според мене двете описания също са моменти от един и същ поход, но същевременно смятам, че двете сражения трябва да се разглеждат в обратен ред, т.е. първо ромеите печелят при Маркели, а след това българите побеждават в клисурата Веригава. Основание за подобно твърдение съществува в самите текстове. Разказът на Никифор завършва с българското предложение за мир след битката при Маркели. Всички изследователи до този момент са приемали, че е бил сключен тежък за българите договор¹⁷, но в самия текст липсва такава информация и като цяло той остава незавършен, докато Теофан пише, че ромеите *“... безславно се завърнали”*.

С други думи, Никифор не описва края на похода, а Теофан, напротив – изрично споменава за неуспешния за византийците край на този поход.

Въз основа на казаното дотук можем да предположим следното развитие на първия поход на Константин V през 760 г. Осъществено било нападение от две страни, с флот, който навлязъл по р. Дунав и извършил опустошения в българските земи и със сухопътна армия. Българите съсредоточили силите си срещу сухопътните сили и дори пресрещнали ромеите още на тяхна територия. (Никифор уточнява, че Маркели е най-близката крепост до България, т.е. тя е разположена на територията на империята.) В състоялото се там сражение българите били *“обърнати в бягство”*, в резултат на което предложили да се започнат преговори за мир. Дори и да е имало такива преговори, те явно не са се увенчали с успех, защото се стига до ново сражение, вече в проходите на Стара планина. Този път то завършило с неуспех за ромеите и станало повод за края на цялата експедиция. Основателен е въпросът защо, ако става дума за един и същ поход, описанието му е толкова различно в двата извора? Най-правдоподобно е може би твърдението, че в резултат на липсата на категоричен победител на бойното поле авторите се влияят най-вече от собственото си субективно мнение. За Никифор най-важни са военните успехи на ромеите в похода (победата при Маркели е едва втората за Византия след установяването на българите на Балканския полуостров), а за Теофан, че в последна сметка Константин V се връща без реален политически резултат.

Последвалите събития и при двамата автори са идентични и не будят спор при различните изследователи, затова ще си позволя само да ги преразкажа. През същата 760 г.¹⁸ в България бил извършен преврат. Управляващият род бил избит, а владетел станал Телец, който започнал да напада *“най-близките ромейски земи и крепости”*. Константин V отговорил с организирането на нов поход срещу българите. На 30 юни 763 г. в полето на Анхиало се състояло кръвопролитно сражение, завършило с победа на ромеите¹⁹. Това поражение решило съдбата на Телец. Избухнал нов бунт като Телец и неговите приближени били убити. Нов владетел станал Сабин²⁰.

За събитията и тяхната хронология оттук насетне в разработките на различните изследователи отново се появяват големи разминавания.

К. Иречек преразказва изворовите текстове, без да изгражда цялостна постановка. Изказва единствено твърдението, че Паган и Баян, брат на Токт, са една и съща личност, но без никаква обосновка²⁶. А. Ломбар възприема

3Т. “Но когато Сабин изпратил веднага пратеници и поискал да склучи мир, българите направили събор и се противопоставили твърдо на Сабин, казвайки “Чрез теб България ще бъде поробена от ромеите”. Станал бунт, Сабин избягал в крепостта Месемврия и преминал към императора. А българите си поставили друг господар на име Паган”.

5Т. “През същата година²¹ Паган, господарят на България, изпроводил пратеници при императора да моли да се види лично с него. И като получил отговор, слязъл при него с болярите си. Императорът седнал, като заедно с него седнал и Сабин, приел ги и ги укорил за тяхното безредие и за омразата им срещу Сабин. И склучили привидно мир.

(без прекъсване)

3Н. “Той [Сабин – б.а.] пък още получил властта, изпратил пратеници при императора, за да измолят здрав мир. Неговите действия не се харесали на българите. Те били извън себе си, рязко му възразявали, защото се опасявали, че веднага ще бъдат поробени от ромеите. Понеже се уплашил, Сабин избягал при императора.”

(без прекъсване)

4Н. “Императорът го приел добре и върнал неколцина от мъжете [които придружавали Савин], за да намерят жените си и укрилите се [техни] роднини и да ги доведат при Савин.

(без прекъсване)

5Н. “Тогава българите променили своите намерения и изпратили пратеничество при императора с настоятелна молба за мир. Но той не ги [т.е. пратениците] приел и веднага настъпил с войските си срещу тях [т.е. срещу българите]. Тогавата те укрепили труднопроходимите местности в своята планина и като взел [клетвена] дума от императора, техният владе-

6Т. "А императорът, като изпратил тайно хора в България, заловил княза на северите Славун, който бил направил много злини в Тракия. Заловен бил и Християн, отстъпник от християнството и главатар на скамариите, комуто отразял ръцете и краката в пристройката на храма "Св. Тома". След това го занесли на лекарите, които го рязали жив от пъпа до гърдите, за да узнаят устройството на човешкото тяло. И тъй го предали на огъня .

(без прекъсване)

7Т. "Императорът пък, като излязъл внезапно от града и като намерил клисурите без стража поради лъжовния мир, навлязъл в България чак до Чика²². И като хвърлили огън в аулите, които намерил, със страх се завърнал, без да направи нещо доблестно."

тел се явил пред императора заедно със своите първенци. Императорът ги приел заедно с избягалия при него Савин, посрамил ги заради безпорядъците и заради проявената неприязън към Савин и сключил с тях мир."

7Н. "А пък по времето на третия индиктион²⁵ Константин нахлул в България, защото българите лишили от власт поставения от Савин техен вожд на име Умар, за да провъзгласят вместо него българина Токт, брат на Ваян. Онези от българите, които избягали, се скрили в горите по река Истър, немалоко от тях били убити. Сред тях бил умъртвен и Токт заедно с брат си Ваян, както и други. А пък друг техен господар, когото наричат Кампаган, избягал във Варна и когато вече мислел, че се е спасил, бил убит от своите роби. Именно тогава и доста много селища в България били опожарени и напълно съсипани от ромеите."

8Т. "На 21 юни през 4 индикт²³ [императорът] се вдигнал срещу българите и изпратил към Ахело²⁴ 2600 хеландрии, като ги снабдил [с войници] от всички теми. А когато тези хвърлили котва при бреговете и задухал севернякът, насмалко щели да се разрушат всички хеландрии и се издавили много войници, така че императорът заповядал да опънат мрежи, за да бъдат събрани мъртвѣците и да бъдат погребани. И на 17 юли той влязъл безславно в столицата."

8Н. "В същата година Константин наченал война срещу българите и заедно със своята войска наближил българската земя и се установил на лагер при така наречения Веригавски проход. Исъоръжил флот, който наброявал около две хиляди и шестстотин кораба, и изпратил на тях множество моряци и бойци²⁵ от морските стратегии и други области, за да пристигнат при градовете Месемврия и Анхиало и да наближат България. И когато те вдигнали много шум, слисаниите българи, като видели множеството конници и кораби, се обърнали към императора с предложение за мир. След като флотът се устремил към стръмните брегове на това море (защото това място няма пристанища и е много трудно за навигация), се вдигнал силен и жесток вятър, който духал срещу тях (това бил северният вятър – борей); той преобърнал [някои] кораби на стръмните брегове и от многото кораби доста голям брой потънали в морето. Много развълнуван от това, императорът заповядал на командирите да хвърлят мрежи в морето, за да извадят труповете на удавилите се и да ги предадат на земята. И след това се върнал в империята."

твърдението на К. Иречек, че Паган и Баян са едно и също лице, но различно от споменатия у Никифор Кампаган. Той смята, че Умар е поставен за наместник на Сабин по време на преговорите между Константин V и Паган (= Баян), на които последният абдикира. По-късно българите свалили наместника Умар (съответно и Сабин) и властта поел Токт, в отговор на което ромеите нахлуват в България и успяват да убият Токт и неговия брат Паган (= Баян)²⁷.

За В. Златарски ключов за интерпретирането на периода след битката при Анхиало и възкачването на Сабин е откъсът на Никифор, условно номериран по-горе 7Н. Според Златарски на този откъс у Теофан липсва съответствие. В него се посочва редът на българските владетели след Сабин – Умар (който бил поставен от Сабин), Токт (свалил Умар), а под името Кампаган той разбира Паган (споменат у Теофан), който се явява наследник на Токт. Но у Теофан Паган е даден като владетел непосредствено след Сабин (виж откъси 3Т и 5Т). За да излезе от този порочен кръг, Златарски е принуден да обяви за погрешни хронологията и последователността на събитията, дадени от Теофан и от Никифор, които са с еднакво съдържание като Теофановите, като пренарежда отделните моменти. Според него вместо откъси 3Т и 3Н първо трябва да се поставят 8Т и 8Н, като променя и годината на събитието от 766 (по Теофан) на 765 г. Към 766 година отнася пасажите 3Т и 3Н (бягството на Сабин, което и двамата хронисти поставят през 763 г.). Към 767 г. е отнесен откъсът 7Н (походът срещу Токт, който е датиран от Никифор през 765 г), а пасажите 5Т и 5Н (датирани от Теофан през 764 г.), 6Т и 7Т са отнесени към периода 767 – 768 г.²⁸

Според В. Бешевлиев българите след Тервел имали по двама владетели. Първи – наследствен, и втори – избран (наречен *кавхан*). След поражението при Маркели вторият владетел Кормесий свалил управляващия дотогава род Дуло, а след неговата смърт, която настъпила скоро след това, пръв владетел станал Сабин (идентичен с отбелязания в Именника Винех), а за втори бил избран Телец. След смъртта на Телец и бунта срещу Сабин последният предал властта на Умар, а българите избрали за втори владетел Паган²⁹. През 765 г. Умар на свой ред бил свален от Токт, а Паган (кавханът) бил убит от робите си, когато се опитвал да избяга при ромеите. Константин V организира поход срещу българите, а Токт и брат му Баян загинали със своите приближени във вътрешни междуособици³⁰. Тази интерпретация обаче трудно може да намери опора в изворите. И Теофан, и Никифор са категорични, че Сабин става български владетел след смъртта на Телец. В

нито един византийски извор няма и намек за подобен тип управление при българите. Обяснението на В. Бешевлиев, че византийците не успели да разберат наличието на двама синхронни владетели в България³¹, въпреки че са били съседи с българите над 80 години, буди недоумение.

Според мене тълкуването на смятания от Златарски за ключов епизод (у Никифор, обозначен тук като 7Н) е погрешно, а оттам и цялата интерпретация на събитията. Този епизод има своето съответствие у Теофан – откъс 7Т в таблицата с изворовите текстове. И двамата автори поставят събитията в трети индикт. Общите рамки на византийския поход също са сходни – ромеите навлезли в България и опожарили множество български селища. Разликата е в описанието на конкретните подробности, които по-скоро се допълват. Теофан пише, че ромеите успели да нахлуят, защото старопланинските проходи били без охрана, а Никифор, че поводът бил свалянето на Умар от власт. Подобно съответствие може да се потърси в описанията на действията на византийските войски. Според Теофан ромеите достигнали до Τζικας³² (Tzikas, Чика). В. Бешевлиев налага мнението, че под това име трябва да се разбира старобългарското название на река Камчия – Тича³³. К. Иречек предлага друг паралел на Τζικας/Tzikas, а именно споменатото в “За строежите” на Прокопий укрепление Τίγας³⁴, намиращо се на дунавския бряг между Ятрус и Трасмариска³⁵. Ако и за двете предложени идентификации могат да се намерят филологически аргументи, то при втората имаме и точно географско съответствие между текста на Никифор, който разказва, че ромеите погубили Токт и неговите поддръжници в горите при река Дунав, и текста на Теофан, според които ромеите стигнали чак до укреплението Τζικας/Τίγας, намиращо се на река Дунав.

Така нареченото от Златарски “противоречие” между Теофан и Никифор за наследника на Сабин може да се обясни, без да се обявява някоя информация за невярна. Твърдението на Теофан, че Паган е владетел след Сабин, е в синхрон с последвалите събития при двамата автори (вж. 5Т и 5Н), докато твърдението на Никифор, че Умар бил поставен от Сабин, може да се тълкува по два начина. Първият – Сабин при бягството си поставя за владетел Умар (такова е разбирането на В. Златарски), а вторият – че Сабин, вече изгнаник, е повлиял върху избирането на Умар за владетел³⁶. Правилно според мене е второто разбиране, защото не противоречи на останалите пасажии от изворите и не налага тяхното пренареждане, както е направил В. Златарски.

Всичко това позволява да се направи следната реконструкция на събитията след лятото на 763 г. Идвайки на власт, Сабин се опитал да започне преговори с Константин V, но срещнал силна опозиция и избягал, а нов български владетел станал Паган. През 764/5 г. (трети индикт) обаче на свой ред Паган поискал да бъдат започнати преговори с империята. Първоначално Константин V отхвърлил предложението и предприел нов поход (вероятно в началото на лятото на 765 г.), но явно само с цел демонстрация на сила, защото, достигайки до Балкана, приел предложението за преговори. На личната среща между императора и българския владетел, на която се обсъждало вътрешното положение в България и бил сключен договор, присъствал и Сабин. Неизвестно остава кога и как Паган слязъл от политическата сцена. На българския трон се възкачил Умар с подкрепата на Сабиновите привърженици, но след 40-дневно управление бил свален от Токт. Тази промяна, насочена срещу византийското влияние в страната, принудила Константин V да предприеме нов поход срещу българите. Вероятно вътрешнополитическата криза, а не изненадата, била основната причина ромейските войски за първи път да преминат старопланинските проходи. Токт със своите приближени се опитал да избегне сблъсък с византийците, бягайки към Дунав, вероятно като се надявал да събере повече военни сили, но това не му се удало и той загинал в сражение с ромеите. Как се развила по-нататък тази кампания, Никифор премълчава, но явно императорските планове не се увенчали с успех, защото Теофан известява, че Константин V *“...със страх се завърнал, без да направи нещо доблестно”*.

Неизвестна остава ситуацията в България, но че събитията се развивали не според желанията на императора, проличава от това, че през 766 г. той организирал нов поход, като мобилизирал огромен флот от 2 600 кораба. Според Никифор българите отново поискали да започнат преговори, но този път и природата била против ромеите. Силен вятър унищожил голяма част от византийския флот и императорът трябвало да се върне назад, отказвайки се за сетен път от своите намерения.

За следващите осем години за българите в “Хронография” на Теофан³⁸ липсват сведения. Това затишие в българо-византийските противоборства определя и горната хронологическа граница в статията.

Анализът на представените цитати от Теофан и Никифор показва, че т.нар. противоречия вероятно се дължат на авторския подход при описанието

на едни и същи събития. Според мене по-добрият подход при изследване на разгледаните сведения е да се синтезират двата извора. Това тълкуване се съгласува и с изследванията на Именника от О. Прицак и М. Москов, като по този начин се потвърждава верността на информацията и в двата типа извори, които имат съвсем различен произход.

Предложената интерпретация на пасажите на двамата византийски автори и данни от Именника позволяват да се направи следната хронология на българските владетели в изследвания период: Винех 754 – 760, Телец 760 – 763, Сабин 763 (няколко месеца), Паган 763 – 765, Умар/Умор 765 (40 дни), Токт 765 (няколко месеца). У кого е преминала властта след смъртта на Токт, остава неизвестно³⁹.

Може да се предположи, че конкретната причина за възникването на българо-византийския конфликт през 755/6 г. е вътрешнополитическото състояние на България. Смяната на династията Дуло вероятно е разпалила стремежа на много знатни родове към върховната власт⁴⁰. За управлението на първия владетел след падането на рода Дуло, Кормисош, липсва каквато и да е информация, но може би следващият, Винех, е потърсил в един евентуален успех срещу Византия утвърждаване на своята лична власт и властта на рода си. За Теофан и Никифор този вътрешен български конфликт вероятно не е бил важен. Те пишат произведенията си от византийска гледна точка, при това предават събитията сбито поради жанра на творбите си. Все пак от информацията, че Винех е избит с рода си, а Телец с приближените си, може да се направи извод, че целта на превратите е била не да се смени “провалил се” във военните дела владетел, а да се подмени цялата управляваща групировка⁴¹.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Jireček, C.** Geschichte der Bulgaren. Praga. 1876, p. 140–142; **Lombard, A.** Constantin V, Empereur des Romains 740–775. Paris, 1902, p. 43–52; **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. С., Т. 1. Ч. 1, 1970, 267–296, 524–526; **Runciman, S.** A history of first Bulgarian empire. London, 1930, p. 36–40; **Бешевлиев, В.** Първобългари: история. С., 1984, 81–95. История на България в три тома. Т. 1.; **Божилков, И., В. Гюзелев.** История на средновековна България VII – XIV в. С., 1999, с. 112.

- ² **Теофан**. Хронография. – В: Извори за българската история. Т. VI. (= ГИБИ III). С., 1960, 270–273.
- ³ **Никифор патриарх Константинополски**. Кратка история след царуването на Маврикий. Варна, 1997, с. 78–85.
- ⁴ **Pritsak, O.** Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden. 1955, p. 47–70; **Москов, М.** Именник на българските ханове (ново тълкуване). С., 1988, 288–335.
- ⁵ λὰκτων според Теофан и φόροσ според Никифор.
- ⁶ **Lombard, A.** Constantin V ..., p. 43–45; **Златарски, В.** История ..., с. 268; **Runciman, S.** A history ..., p. 36; **Успенский, К. Н.** Очерки по истории иконоборческого движения Византийской империи в VIII – IX вв. Феофан и его Хронография. В: Византийский временник. 1950, III, с. 430. **История на България**. Т. II. С., 1981, с. 120.
- ⁷ **Beševliev, V.** Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V gegen die Bulgaren. In: Etudes Balkaniques, 1971, 3, p. 6; **Бешевлиев, В.** Първобългари..., 82–83.
- ⁸ **Lombard, A.** Constantin V ..., p. 43. **Златарски, В.** История..., с. 267; **Beševliev, V.** Die Feldzüge..., p. 5.
- ⁹ **Rochow, I.** Byzanz im 8 Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Berlin, 1991, p. 165.
- ¹⁰ **Zakythinus, D.** Byzantinische Geschichte 342–1071. Wien, 1979, p. 91–92.
- ¹¹ **Pritsak, O.** Die bulgarische..., p. 64–69; **Москов, М.** Именник ..., 297–298.
- ¹² **Jireček, C.** Geschichte..., p. 141; **Златарски, В.** История..., 269–270, 274–275; **Извори за българската история**..., с. 270, 301–302; **Ангелов, Д.** История на Византия..., 286–287; **История на България**. Т. II..., с. 121.
- ¹³ **Извори за българската история**..., с. 303.
- ¹⁴ Пак там, с. 271, 274–275.
- ¹⁵ Вж.: **Успенский, К. Н.** Очерки ..., 423–424.
- ¹⁶ **Lombard, A.** Constantin V ..., p. 44–45; **Успенский, К. Н.** Очерки..., 431–432; **Beševliev, V.** Die Feldzüge..., p. 7–9; К. Иречек променя своето становище и започва да счита двете описания за части на един и същ поход. Вж.: **Златарски, В.** История ..., с. 275, бел. 25.
- ¹⁷ **Lombard, A.** Constantin V ..., p. 45; **Beševliev, V.** Die Feldzüge..., p. 9; **История на България**. Т. II..., с. 120.
- ¹⁸ Според Именника телец започнал да управлява в годината на мишката (сомор), която според О. Pritsak и М. Москов отговаря на 760 г.
- ¹⁹ За ромейска победа този път говорят и Теофан и Никифор, но все пак вторият в своето догматично произведение Anterreticus III заявява, че по броя жертвите в редиците на ромеите тази победа се равнявала на загуба. Вж.: **Успенский, К. Н.** Очерки..., с. 427; **Beševliev, V.** Zwei Versionen bei Theophanes und Nikiphorus dem Patriarchen. In: Revue des etudes sud-est europeennes. IX, Bucarest, 1971, p. 363/4 (цит. по **Beševliev, V.** Bulgarish-byzantinische aufzaetze. Variorum reprints. London, 1978).

²⁰ Извори за българската история..., 270–271; **Никифор**. Кратка история..., 80–81.

²¹ През 764 г. Вж.: **Извори** за българската история..., с. 272, бел. 3.

²² Γρ. Τζικας.

²³ Това е 766 г. сл. Хр.

²⁴ Става дума за Анхиало.

²⁵ Т.е. от септември 764 г. до август 765 г.

²⁶ **Jireček, C.** Geschichte..., p. 142.

²⁷ **Lombard, A.** Constantin V ..., p. 49–51.

²⁸ **Златарски, В.** История на българската държава... Т. I. Ч. I, 284–294, 524–526. Тази схема е възприета и в академичното издание на “История на България”, том 2 от 1981 г.

²⁹ В. Бешевлиев първоначално смята, че Паган е шамат (*Kam*), оттам гръцки е изписан καμλαγάνος. Вж.: **Beševliev, V.** Die Berichte des Theophanes und Nikiphoros über die Thronwirren in Bulgarien 763–765. In Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Bd. 20q 1970, p. 74 (цит. по **Beševliev, V.** Bulgarisch-byzantinische aufzaetze. Variorum reprints. London, 1978). По-късно започва да счита, че чрез Паган и καμλαγάνος и се предава титлата καυχάνος. Вж.: **Beševliev, V.** ΚΑΜΠΑΓΑΝΟΣ = QAP(A)GAN. In Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, vol. XXIX, 1975, p. 93–96.

³⁰ **Бешевлиев, В.** Първобългари..., 84–93.

³¹ **Beševliev, V.** Die Berichte..., p. 82.

³² В един от ръкописите вместо Εως του Τζικας е изписано Εως Τουυζας, което дава основание на някои изследователи да приемат това четене за верно. Вж. **Rochow, I.** Buzanz in 8 Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Berlin 1991, p. 186. Трудно може да се защити тази позиция, защото името Tzikaz стои в латинския превод на Анастасий Библиотекар, който е хронологически най-близо до първообраза на останалите гръцки преписи.

³³ **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. С., 1956, с. 78.

³⁴ Извори за българската история. Т. 3. С., 1958, с. 169.

³⁵ **Jireček, C.** V. N. Zlatarskij's Abhandlungen zur bulgarische Geschichte. In archiv für slavische Philologie. XX, 1899, p. 613.

³⁶ Че Сабин, подкрепян от Византия (или Византия, използвайки Сабин), е можел да въздейства силно върху вътрешнополитическия живот в България, личи от няколко косвени обстоятелства в самите извори. Довеждането на семейството на Сабин в Константинопол след неговото бягство и пленяването на северския княз Славун на българска територия и отвеждането му във Византия показват, че император Константин V е можел да разчита не само на информатори, но и на активни поддръжници в България, защото тези две операции не биха били възможни без такава подкрепа. А преговорите между Паган и Константин V в присъствието на Сабин показват, че Византия е успяла в този момент да

измести конфликта в плоскостта на вътрешнополитическата конфронтация в България, в която тя се явява поддръжник на една от страните.

³⁷ Има две възможности. Първата е, ако Кампаган и Паган са едно и също лице, информацията на Никифор ни казва как е бил убит, но тогава тя трябва да бъде извадена от контекста на останалата част на пасажа, защото няма връзка с останалите събития, описани там, което позволява тя да бъде отнесена както преди 765 г., така и след това. Втората – ако Кампаган и Паган са различни лица, тогава информацията за първия трябва да се разглежда в контекста на останалия текст, от което излиза, че Кампаган е бил от приближените на Токт. Вж. изворовия текст 7Н.

³⁸ Събитията, описани от Никифор в неговата “Кратка история”, прекъсват след 769 г.

³⁹ Възможността това да е направо Телериг, не е много голяма. Според Зигеберт (Вж. Извори за българската история, XII, София, 1965, с. 43) Телериг се е възцарил през 770 г., т.е. е по-вероятно между Токт и телериг да са управлявали един или повече владетели.

⁴⁰ Подобно мнение се застъпва и от Б. Примов и Г. Цанкова-Петкова в “История на България”. Т. 2, 126–127.

⁴¹ Тази борба явно е продължила и след 766 г. През 777 г. Телериг бяга не от провизантийски настроени противници, защото тях ги е избил 2 години преди това, а по причина, несвързана с Византия, а именно борбата за върховната власт в България.